

ВОЛОДИМИР ЄВФИМОВСЬКИЙ.

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО СУДУ ТА ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНІ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ¹⁾

Складаючи Зборівську угоду (1649 р.), Б. Хмельницький примушений був згодитися на домагання Поляків, щоб шляхті дозволено було повернутись на Україну і вступити в володіння своїми маєтностями й підданими. Але українські народні маси, розбурхані революцією, зовсім не хотіли повернення соціального status quo. Хмельницькому, який опинився між двома вогнями—польським урядом і народньою стихією—довелося вжити великих політичних зусиль, щоб не зірвати складеної угоди. Гетьман з одного боку робить про око все, що вимагає від нього шляхта й уряд (складає козацького реєстра, розсилає універсали до народу про спокій і покору державцям і т. и.), а з другого—прохає польський уряд почекати з точним виконанням Зборівської угоди, і ховає дочасу від народу справжній зміст цієї угоди²⁾. Народні хвилювання в різних кінцях України не вщухали протягом усього 1650 р., як про це свідчить низка грізних універсалів гетьмана й полковників. Але зголодніла шляхта настирливо тисла до своїх маєтностей, хотіла винагородити себе за всі збитки й шкоди, які принесла їй народня революція. Судові актові книги того часу переповнені заявами, протестами й скаргами шляхтичів на бунти й грабунки селян³⁾. Щоб захистити свої класові інтереси, шляхта кличе на допомогу собі гетьманський уряд, що volens-polens мусить виконувати її домагання.

На початку 1650 р. державця містечка Кишинців на Уманщині пан Геліяш Пекулицький⁴⁾, щоб знайти управу на своїх підданих, звертається до гетьмана Б. Хмельницького, а той передає скаргу Пекулицького на розв'язання козацького військового суду.

Історія військового суду на Україні перед Хмельниччиною й за Хмельниччини дуже мало відома, за браком джерел. Право окремого суду для козаків встановлює вперше грамота Сигизмунда-Августа з 5.VI. 1572 р., якою король потверджує розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про заведення порядку між козаками низовими⁵⁾. В наслідок скарг казаків, яких узято було на королівську службу, на утиски від місцевої адміністрації, Язловецький вилучив їх з влади й

¹⁾ Матеріал, який ми подаємо нижче, знайдено під час робіт Археографічної експедиції від Історичної секції УАН до московських архівів 1926 р. Матеріал цей міститься в стовбці № 1636 Сибірського Приказу (в кол. Архіви Мініст. Юст.—нині Дрєвлєхранилищі Р. С. Ф. Р.). Зазначений стовбець, як і деякі інші, до Сибірського Приказу потрапив випадково, і раніш належав безперечно до Малоросійського Приказу. Зміст цього стовбця становлять виключно українські справи, про сибірські-ж в ньому не згадується ніде жадним словом.

²⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, сс. 265, 282—284.
³⁾ Архівъ Юго-Западной Россіи, т. IV, ч. 3, ⁴⁾ Як побачимо нижче, Кишинці дістались Пекулицькому р. 1646 від польного гетьмана Мартина Каліновського, що заставив це містечко Пекулицькому за 8.000 золотих. Так оповідає р. 1654 в Посольськїм Приказї син Геліяша Пекулицького—козак Яків Пекулицький. Сибір. Прик., № 1636, л. 348. Кишинці—тепер село в 3) вер. від Умани, на північ. ⁵⁾ Грамоту надруковано в „Актах Ю. и З. Р.“, т. II, Прилож. № 149, сс. 175—176.

присуду всяких урядів і взяв під свою гетьманську владу. „Старшимъ и судьею надъ усими казаками низовыми“ Язловецький поставив шляхтича Яна Бадовського. Бадовський мав чинити суд у всіх скаргах на козаків і поміж козаками, коли вони приходили з Низу до замків і городів королівських. За виконання „враду судейства надъ козаками низовыми“ Бадовський одержав од короля різні права і привілеї; Бадовський сам і його юрисдикція над козаками були вилучені з присуду всяких інших урядів, скаржитись на нього можна було тільки до коронного гетьмана й короля. Вийняток зроблено тільки для справ про грабіжки і вбивства („окромъ кгвалту и речей кровавых“): в цих випадках і сам Бадовський і казаки підлягали, очевидно, присуду звичайних урядів. Королівська грамота піддає всіх козаків низових під владу і суд їхнього старшого Бадовського; але в цій-же грамоті вказано, що козаки тоді тільки підлягають юрисдикції Бадовського, коли вони приходять з Низу в замки й городи; Запоріжжя в судовому відношенні лишилось, таким чином, по-за компетенцією Бадовського¹⁾. Загальне потвердження козацьких прав, що їх установила грамота 1572 р., знаходимо в „постановленні з низовцями“ 1578 р.; докладніше про судові права козаків говорить грамота Стефана Баторія з 9. IV. 1582 р., що не вносячи по суті нічого нового, розвиває тільки принципи козацького імунітету, проголошені в відомій вже нам реформі Язловецького²⁾.

З р. 1617 залишився наказ козацького гетьмана Дмитра Барабаша з розв'язанням скарги Переяславського козака Колушкевича на своїх сусідів Саченків за захоплення землі; гетьман згадує тут, що справу цю розглядала „рада наша зуполная“. В. Б. Антонович, який видав цього акта³⁾, а за ним і Д. П. Мілер вбачають у цьому акті явний доказ того, що в козаків у ті часи вже існував самостійний і незалежний суд, що складався з колегії („ради зуполної“) під головуванням гетьмана⁴⁾. Але О. М. Лазаревський рішуче не згожується з такими категоричними твердженнями згаданих учених; він не вважає за можливе пояснити ближче термін „рада зуполная“ й робити на підставі одного наказу Барабаша якісь узагальнення й висновки про існування та форми козацького суду перед Хмельниччиною⁵⁾.

Окремий уряд військового козацького судді, що вже диференціювався від інших військових урядів, відомий з 1625 р.: за Куруківською умовою йому призначено було платню нарівні з військовими обозним та писарем по 100 зол. на рік⁶⁾. Крім одної випадкової згадки з 1649 р. про військового суддю Маттяша⁷⁾ (який виступає і в справі Пекулицького), до 1654 р. про військових суддів персонально відомостей не збереглось. „Статті“ Б. Хмельницького 1654 р. згадують уже двох військових суддів, і призначають їм платню по 300 золотих і по млину, і крім того судово писаря з платнею в 100 золотих⁸⁾. Один з військових суддів, що добре відомий з джерел після Переяславської ради, є Самійло Богда-

¹⁾ Про реформу Ю. Язловецького й початки козацького імунітету див. М. Грушевський, *Op. cit.*, т. VII, сс. 141—145. Н. Василенко, *Очерки по истории Зап. Руси и Украины*, сс. 171—173.

²⁾ М. Грушевський, *ibidem*, сс. 154, 157—158.

³⁾ Незавістний доселъ гетманъ и его приказъ, *Кіев. Стар.*, 1883, V, сс. 140—145.

⁴⁾ Суды земские, городские и подкомор. въ XVIII в., *Сборн. Харьк. Ист.—Филол. Общ.*, VIII, 64.

⁵⁾ Замѣчания на историч. монографіи Д. П. Миллера, 29.

⁶⁾ М. Грушевський, *Op. cit.*, VII, с. 558.

⁷⁾ А. Востоковъ, *Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвою*, *Кіев. Стар.*, 1887, VII, с. 740—в реєстрі осіб, яким роздав у Чигирині жалування царський посол Гр. Унковський.

⁸⁾ Акты Ю. и З. Р., сс. X, 448, 475.

нович Зарудний, впливовий діяч і дипломат Хмельниччини й пізнішого часу¹⁾. „Статті“ Б. Хмельницького забезпечують повну свободу військового суду від втручання московських воевод і бояр; при чому принцип цього вільного суду сформульовано тут не зовсім ясно: „гдѣ три чело-вѣка козаковъ, тогда два третяго должны судить“²⁾.

Як побачимо зараз, військовий суд за Хмельницького перед 1654 р. зовсім не був такий примітивний, як можна б гадати з наведеної тільки що формули. Декрет у справі Пекулицького і своїм змістом і редакцією свідчить, що устрій і форми військового суду цієї ранньої доби мало чим ризняться від устрою дальших десятиліть XVII ст.

Справу Пекулицького військовий суд розглядав 2 березня 1650 р.; декрет згадує таких осіб у складі суду: „перед нами, Матѣяшемъ Онацковичемъ, судьею войска его королевские милости запорожского, и за присланьем от его милости для того дѣла пана Івана Кгороденка, сотника Монастырського, также при бытии пана Івана Кривды, сотника Васильковского, и иных людей для того дѣла высаженных“. Декрет суду ствержено підписами військового судді та Монастирського сотника, і притисненням судової печатки. Справа, яку розглядав суд, полягала ось у чому: Пекулицький скаржився, що „в смутное время, в 1648 голу“ підданні забрали в нього 300 голів рогатої худоби, 80 мірок пшона, 900 мірок ріжного хліба „и иных вещей немало“. Представники кишинських міщан Грицько Бобровець і Остап Прилуцький склали вину за пограбування рогатої худоби на заїзжих козаків, а з приводу пограбування панського хліба признались таки, що в цьому винні кишинські козаки й міщани. Суд наказав, аби кишинські міщани дали Пекулицькому по осьмині жита, по осьмині пшона й по осьмині вівса з чоловіка; кишинських козаків—80 чоловіка—було звільнено від цієї контрибуції. В пограбуванні рогатої худоби суд визнав міщан невинними, але обумовив, що коли-б Пекулицький впізнав у кого-небудь свою скотину, то має право забрати її собі. В своєму вирокві суд не настоєє особливо, щоб кишинські міщани повернули Пекулицькому хліб; коли б вони не схотіли цього зробити, то повинні виставити з-поміж себе трьох чоловік, яким повірять Пекулицький, і ці три представники повинні присягнути за всіх міщан, що вони хліба не брали³⁾. За те суд з особливим притиском наказує в кінці декрету, щоб кишинські міщани оддавали звичайне „послушаніє“ Пекулицькому, не чинячи жадних свєєвольств і бунтів, „занеже, по милости божій, покой сталъ, і всякимъ державцомъ панъ гетьманъ грамоты владѣтельные подавал“⁴⁾.

Пекулицький не гаяв часу, і потурбувався дістати й собі „владѣтельную грамоту“ від гетьмана на м. Кишинці. Гетьманський універсал Пекулицькому видано 3 березня—другого дня після рішення військового суду⁵⁾. В своєму універсалі Хмельницький наказує кишинським міщанам

¹⁾ Ів. Крипякевич, Студії над державою Б. Хмельницького, Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові, т. 138—140, ст. 74.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. X, 446. Принципи цей ми зустрічаємо й раніш—у пунктах, присланих Хмельницьким при складанні Зборівської угоди. М. Грушевський, *op. cit.*, т. VIII, ч. 3, ст. 210—211.

³⁾ В тому, що військовий суд не настоєє на виплаті контрибуції, можливо, треба бачити вплив Зборівської угоди, що проголошувала амністію за всі провини підчас революції. Пор. М. Грушевський, *op. cit.*, 216, § 4.

⁴⁾ Сибір. Прик., № 1636, лл. 346—348. Декрет маємо в московській копії 1654 р.

⁵⁾ Універсал видано в Київі, куди Хмельницький приїхав для побачення з воеводою київським Адамом Киселем і офіційного потверження Зборівської угоди. 7 березня на раді в Київі Хмельницький обіцяв козакам, що не пустить панів до маєтностей, а 8 березня запевняв А. Киселя, що буде виконувати Зборівську угоду. М. Грушевський, *ibidem*, 283.

відавати всяке послушення й підданство своєму державцеві—Пекулицькому, потверджує декрет військового суду, і загрожує жорстокою карою всім бунтівникам і своєвільникам; реєстрові козаки, що живуть у Кишинцях, залишаються при своїх вільностях і не повинні втручатись до панських пожитків¹⁾.

Так поставився, чи краще сказати—примушений був поставитись гетьманський уряд в добу „реставрації“ 1650 р. до державських прав шляхтича Геліяша Пекулицького на м. Кишинці²⁾. З документів не видно, чи відомо було цьому урядові, що Пекулицький володіє Кишинцями по заставі від гетьмана Каліновського; але ніякої мови про обмеженість чи тимчасовість прав Пекулицького на володіння Кишинцями в цих документах ми не знаходимо (одзначаємо це для порівняння з дальшим викладом).

Чи мало які-небудь реальні наслідки для Пекулицького це потвердження за ним маєтності 1650 р.? Не дуже помиляючись, наперед можна сказати, що ніяких. І після 1650 р. війна козаків з Польщею не припинилась; великі простори Правобережжя і зокрема Уманщина не раз звільнялись від польсько-шляхетського режиму. Що Пекулицький не володів фактично Кишинцями—про це ми маємо офіційне свідчення його сина—Якова Пекулицького, що р. 1654 звався вже не шляхтичем, а козаком війська запорозького³⁾. Приналежність до козацького війська зовсім не змінила шляхетських претензій Якова Пекулицького, і наприкінці 1654 р. він робить спробу повернути собі „батьківське добро“—Кишинці, за допомогою царської влади.

Як відомо, революція Хмельницького звільнила Україну від господарювання польських магнатів і від польсько-шляхетського режиму взагалі. Але окремі представники шляхти заціліли на Україні; це були середні та дрібні шляхтичі, що приєднались до повстання Хмельницького і вступили до козацького війська. Переписні присяжні книги 1654 р. нараховують на терені України 188 чол. шляхти⁴⁾. Шляхта, що залишилась на Україні, не покидала мрій зберегти за собою давнє соціальне становище. Підчас приїзду в Переяслав московського посла боярина В. В. Бутурліна (в січні 1654 р.) до нього приходили представники цієї шляхти і таємно від гетьмана та козацького загалу вели з ним переговори в тім напрямку, щоб вищі посади в війську закріпити за своєю групою, показували навіть реєстр, як вони між собою пописали „воєводства и уряды“;

1) Сибір. Прик., № 1636, лл. 344—345. Універсал маємо в московській копії 1654 р.

2) На питання, як ставився гетьманський уряд до окремих представників шляхти в добу вищого успіху повстання, знаходимо цікаву відповідь в оборонному універсалі Б. Хмельницького шляхтичеві Соб. Снетинському з 28/xi—1648 р. Снетинський не виявив підчас повстання ніяких активних послуг війську запорозькому, він тільки не був „ни вь чьмь противным“ йому, і за це Б. Хмельницький вважає потрібним видати йому повну гарантію особливої й маєткової недоторканості, під загрозою суворої кари тим „козакам и мужикам“, які наслідились-б противитись цьому гетьманському універсалу. De-Broel Plater, Zbiór pamiętników do dziejów Polskich, IV, Warsz., 1859, сс. 163—164 (На жаль дослідники, що займалися внутрішніми відносинами Хмельниччини, не звернули досі уваги на цей характерний документ).

3) В іншому—трохи пізнішому—документі Яків Пекулицький іменується „уроженным паном, козаком войска запорожского полку Переяславского“. „Матер. по истории козац. землевл.“, І. Каманіна, Чт. Общ. Нест. Лѣтоп., Київ, 1894, кн. VIII, сс. 23—25—Запис перед Переяславським міським урядом 21/V—1655 р. на продаж козаками В. Куликом, В. Сопученком та іншими половиною ставу в с. Харківцях Якову Пекулицькому.

4) Ця цифра, як гадають учені, показує тільки число шляхтичів, які жили по повітах; шляхтичів-же, що служили в козацькому війську, тут не пораховано. С. М. Іваницький-Василенко, Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині, Праці Комісії зах.-рус. та укр. права, 1925, вип. I, сс. 125—126.

а також висловлювали бажання зберегти за собою володіння давніми маєтностями (очевидно з підданими) та інші права шляхетського стану. Бутурлін odmовився підтримувати ці бажання шляхтичів¹⁾). Проте і Б. Хмельницький у своїх „статтях“, і цар у окремії грамоті, з 27 березня 1654 р., не забули інтересів шляхти на Україні: виключного права на уряди в війську шляхтичів не одержали, але одержали загальне потвердження своїх станових прав за королівськими привілеями, зокрема права на свій власний суд і володіння маєтностями²⁾).

Проте здійснити ці права українським шляхтичам не вдалося. Окремих судів у них не було, як не було взагалі й будь-якої станової організації. Право на володіння своїми давніми маєтностями шляхтичі теж не могли здійснити в повній мірі в умовах нового суспільно-економічного устрою, що склався на Україні. Долю шляхетських маєтностей вирішили не гетьманські „статті“ та царська грамота, а козаки та колишні шляхетські піддані, що вступаючи до війська або лишаючись посполитими, займали панські ґрунти, скільки хто міг обробити. Де-кому з середньої шляхти вдалось-усе таки зберегти свої маєтки, але в зменшених розмірах, і поки-що без примусової селянської праці. Решта-ж шляхти потонула в загальній козацькій масі, і урівнялась з нею що-до земельних прав³⁾).

Гетьманський уряд перші часи не важився повертати посполитих у підданство шляхти, як не важився також роздавати населені маєтності представникам козацької старшини. Початок у цій справі зробив царський уряд. Цар згодився потвердити за Б. Хмельницьким його власні маєтності, а також рангові маєтності на гетьманську булаву, і крім того на прохання гетьмана надав йому в приватне володіння місто Гадяч. Ті самі українські делегати, що їздили в березні 1654 р. до Москви укладати договір про умови прилучення України та клопотались про царські грамоти на гетьманські маєтності—військовий суддя Самійло Богданович Зарудний та переяславський полковник Павло Тетеря,—подали чолобитну цареві, щоб їм надано було маєтності з селянами. Цар згодився, і дав їм грамоти про це. Того-ж 1654 р. наказний гетьман Іван Золотаренко випрохав собі в царя м. Батурин з усією волостю, а для брата, ніжинського полковника Василя Золотаренка, м. Нові Млини з усіма деревнями, млинами й підданими. В-осени того ж року військовий писар Іван Виговський та його родина одержали від царя цілу низку великих і малих маєтностей. Мотивом для таких царських надань була „вірна служба“ тих, хто одержував маєтності. Пригадаємо також, що і гетьман цар потверджували за монастирями населені маєтності⁴⁾).

Можна з певністю сказати, що й козакові Якову Пекулицькому, синові шляхтича Геліяша Пекулицького, відомі були факти надання від царя маєтностей представникам козацької старшини. Правда старшини, які одержали царські милості, як відомо, ховали цей факт од рядового козацтва; але шляхтич—козак Пекулицький не міг потонути в сірій масі рядового козацтва. Можна гадати, що він увіходив до складу одного з посольств від Б. Хмельницького до царя наприкінці 1654 р., коли він і подав свою чолобитну цареві про повернення йому Кишинців⁵⁾. Р. 1657

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., X, с. 248. ²⁾ Ibidem, сс. 447, 489—496.

³⁾ Проф. Ол. Грушевський, Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 рр., Наук. Збірник, 1925, т. XX, с. 122, 112.

⁴⁾ Докладно див. В. А. Мякотинъ, Очерки соціальної історії України в XVII—XVIII вв., Прага, 1924, сс. 33—36, 7—78 т. и.

⁵⁾ В чолобитній Я. Пекулицького дати немає, а царська резолюція на ній помічена 9-им днем грудня. В грудні 1654 р. до царя приїздило два посольства від Б. Хмельни-

ми зустрічаємо Якова Пекулицького в складі останнього посольства Б. Хмельницького до царя в серпні 1657 р. разом з П. Тетерею і Федором Виговським¹⁾. З колегами Пекулицького по цьому останньому посольству Пекулицькі були родичі: сестра П. Тетері була одружена з якимсь Пекулицьким; а сам Тетеря, як відомо, доводився зятем Іванові Виговському²⁾.

От-же як бачимо і своїм походженням, і службовим становищем у війську і фамільними зв'язками Яків Пекулицький наближався до козацьких верхів, що завжди мали сильні шляхетські тенденції. Для Пекулицького звичайно, не могли бути секретом царські надання маєтностей козацьким старшинам, і він задумав піти й собі тим-же шляхам. В своїй чолобитній до царя Пекулицький пише, що Кишинці р. 1646 заставив його батькові за 8.000 золотих польний гетьман Мартин Каліновський, а нині він—Яків—цим своїм добром, „отцовскою маєтністю“ володіти не може „за пролитием крови“. Пекулицький додає до свого прохання відомі вже нам декрет військового суду і гетьманський лист 1650 р., посилається навіть, яко на свідків, „на чесних людей“ Івана Виговського й П. Тетерею, — і прохає царя видати жалувальну грамоту на володіння Кишинцями, „чтоб я, подданный холопъ твой, до конца в разореньи не был“; при цьому красномовно обіцяє віддячити за царську милість своїми щирими послугами³⁾.

Рекомендації до царя від Б. Хмельницького Пекулицький не взяв, зате запасся листом від військового писаря Івана Виговського до боярина В. В. Бутурліна, в якому Виговський прохав боярина поклопотатись перед царем за Пекулицького⁴⁾.

Ми не знаємо, як-би поставився царський уряд до прохання Якова Пекулицького, коли-б він у свій чолобитній, а Виговський в листі до Бутурліна—не згадали про перехід Кишинців до батька Пекулицького через заставу. Але цю згадку було зроблено, і царський уряд в своїм розв'язанні справи Пекулицького й відправився як раз від цього факту. Згідно з царською резолюцією думний дяк Ларіон Лопухін розпитував 10 грудня в Посольському Приказі Пекулицького: чи є в нього заставний запис від Каліновського; через що саме Пекулицький не володіє Кишинцями, і хто ними володіє. Пекулицький показав, що заставний запис згорів у Винниці під час першого приходу козаків 1648 р.; не володіє він Кишинцями через те, що „мужики ево, Якова, не слушают, живут самовольно“, а інший ніхто тою маєтністю не володіє⁵⁾.

16 грудня Пекулицькому дано було царську грамоту, в якій, на підставі чолобитної й показань козака Якова Пекулицького та поданих ним

цького; Корсунський сотник Богдан Кондратенко з товаришами (Сибір. Прик., № 1636, лл. 283—313), і Роман Андрієв та писар Захар Кирилов з товаришами (там же, лл. 314—354); імен усіх учасників посольств у документах не зазначено. Документи в справі Пекулицького містяться в стовбці на лл. 342—354, серед паперів посольства Р. Андрієва, але це посольство прибуло до царя 11 грудня, а цар розглянув прохання Пекулицького 9 грудня; от-же треба думати, що Пекулицький прибув до царя з посольством Кондратенка, яке приїхало 2 грудня. Виїхали обидва посольства разом—16 грудня.

¹⁾ Акты Ю и З. Р., т. XI, 774 і 778. Прізвище Пекулицького тут очевидно трохи перекручено: раз—Яков „Пекулатцкой“, а вдруге—„Пекулавской“.

²⁾ В. Герасимчук, Виговщина і гадяцький трактат, Зап. Наук. Тов. ім Шевч., Львів, 1909, т. 89, ст. 64. Акты Ю. и З. Р., IV, № 36 ст. 44—Одписка Київського вовводи А. Бутурліна з 23/X—1657 р. про приїзд до Києва гетьмана Ів. Виговського.

³⁾ Сибір. Прик., № 1636, лл. 342—343. Чолобитну маємо в сучасній московській копії.

⁴⁾ Листа І. Виговського в справі Пекулицького немає. Про лист згадує В. В. Бутурлін у своїй відповіді Виговському, з 17 грудня (див. нижче).

⁵⁾ Сибір. Прик., № 1636, л. 346.

документів, цар дозволяє Пекулицькому володіти Кишинцями, але не постійно, а тільки 5 років (починаючи з 1654). Протягом цих 5 років Пекулицький має право „за свой долг“—за 8.000 золотих—збирати з Кишинських „пашенних и всяких жилецких людей“ грошеві й усякі інші доходи, які вони платили раніш Калиновському. Пекулицький не повинен зловживати своїм тимчасовим правом: грамота забороняє йому брати з селян незвичайні „оброки“, чинити інші обиди й насильства та розганяти селян. Окремо гарантовано в грамоті економічні права кишинських козаків: вони залишаються при своїх вольностях, і до них Пекулицькому „ни в чемъ дѣла нѣтъ“. А коли мине 5 років, тоді Пекулицькому й до Кишанських міщан „ни в чемъ дѣла нѣтъ“, і ніяких доходів з Кишинців він не має права брати¹⁾.

В своїй відповіді до писаря Ів. Виговського на його лист боярин В. В. Бутурлін повідомляє (17 грудня), що він згідно з клопотанням Виговського—„приятеля моего“—упрохав царя дати грамоту Пекулицькому на тимчасове володіння Кишинцями. В чорнетці цієї відповіді Бутурліна звертають на себе увагу слова, що потім закреслені: „и козаку Якову Пекулицькому тою отца ево закладною маестностью без закладные владѣти было и не довелось“...²⁾ Ці слова, як і вся справа Пекулицького, характеризують ту обережність, з якою царський уряд ставився до спірних або неясних питань у справі привілейованого землеволодіння на Україні в перші часи після Переяславської умови.

Розв'язання царським урядом земельної справи Пекулицького (надання маєтності в тимчасове володіння для поповнення боргу) є цілком оригінальне, і підшукати до нього повну аналогію в українським житті цієї доби не можна. Деякими моментами справа Пекулицького нагадує справу з чолобитною Тимоновського сотника Михайла Махаринського. Махаринський під час свого посольства від Б. Хмельницького (в серпні 1654 р.) теж подав чолобитну цареві, в якій він, указуючи на свої заслуги в попередніх війнах („язвы, кровопролитія и неволю от короля польского за вѣру православную христіанскую“), прохав потвердити за ним спустошену деревню Іляшівку з правом закликати для її заселення безпритульних людей. Ця деревня дісталась Махаринському теж по заставі за 500 золотих від князів Четвертинських. Прохання Махаринського цар задовольнив, але odmовив у іншій справі. Махаринський збирався будувати по обітниці монастир біля Тимонівки-Дранки, що теж перейшла до нього по заставі в 3.000 золотих від пана Косяковського, і прохав царя, щоб до цього монастиря приписано було селян Тимонівки-Дранки. Цар odmовився задовольнити це прохання Махаринського, посилаючись на те, що за ці землі нема покіль-що ніяких відомостей („земли государю невѣдомы“) і відклавши справу до загального перепису земель на Україні³⁾. Подібний аргумент царський уряд висував і в інших сумнівних випадках, коли в нього бракувало точних відомостей про якісь землі або коли він узагалі хотів загальмувати справу про надання чи потвердження маєтності. Київський Братський монастир клопотався наприклад, щоб цар надав йому з маєтностей пана Адама Киселя м. Кобижчу, а з маєтностей пана Вронича—м. Ржищів, як компенсацію за значні грошеві борги цих панів монастиреві (А. Кисіль винен був Братському монастиреві 60.000 золотих, а Вронич—6.000 зол.); розв'язання цього складного питання царський уряд теж відіслав до загального перепису земель на Україні⁴⁾.

¹⁾ Ibidem, лл. 249—253, чорнетка   ²⁾ Ibidem, л. 354.

³⁾ Акты Ю. и З. Р., X, 763—766, 769—770. Тут же на ст. 765—768 чолобитна в земельній справі козака-шляхтича Івана Бирюцького з негативною царською резолюцією на тій-же підставі.   ⁴⁾ Ibidem, 731, 744, 760—761. Проф. Ол. Грушевський, op. cit., 126.

Царських грамот із доби Хмельниччини про потвердження за окремими представниками української шляхти їхніх давніх маєтностей з підданими—в історичній літературі не збереглося. Зате збереглося кілька універсалів Б. Хмельницького в цій справі, починаючи з 1656 р. ¹⁾). Можна думати, що гетьман почав потверджувати за шляхтичами їхні населені маєтності після того, як довідався про царські надання козацьким старшинам маєтностей з підданими ²⁾).

Чи царське надання Якову Пекулицькому 1654 р. в тимчасове володіння Кишинців переведено в життя, чи лишилось тільки на папері—не беремося сказати з певністю ³⁾). Знаємо тільки, що Яків Пекулицький бажав зробитись паном не тимчасово—на 5 років, як ласкаво призначив йому московський цар, а на все життя, як його шляхетні предки. І досяг свого, одержавши в червні 1659 р., на підставі гадяцької унії, шляхетський титул у „Великім Князівстві Руськім“, разом із іншою козацькою старшиною ⁴⁾).

З документів справи Пекулицького друкуємо, яко найбільш цікаві: декрет військового суду та універсал Б. Хмельницького—1650 р. і царську грамоту 1654 р.

Додаток ⁵⁾).

I. 1650, 2/III. Декрет військового суду (Московська копія). „Список з белорусского письма с судейского приговору, каков приговоръ данъ Гилияшу Пекулицькому за руками и за печатю.

Лѣта 1650-го мѣа марта 2-го дня. Перед нами, Матѣяшемъ Онацковичемъ, судьею войска его королевские милости запорожского, и за присланьем от его милости пана гетмана для того дѣла пана Івана Кгороденка, сотника Монастырского, также при бытїи Івана Кривды, сотника Васильковского, и иных людей, для того дѣла высаженных, — ставши с очей на очи пан Гелияш Пекулицький, положил жалобу свою на подданных державы своей Кисчинских; в смутное время, в году 1648-м поймали у него Гилияша тѣ ево подданные триста скотин рогатых, пшена восьмьдесят мѣрокъ и иных вещей немало, также хлѣба розного девяностъ мѣрокъ. І в том ему мещане кишинские именемъ Гридко Бобровещъ и Остапъ Прилуцки вмѣсто всѣхъ на судѣ сказали, что того скота числомъ стоило было, но казаки розные, нахвѣвъ во время той войны, побрали и хлѣб казаки ж и иные мещане кишинские позабрали. И по тому дѣлу суд приговорили, чтоб выше именованной державца кишинской именемъ Галияшъ Пекулицький до семидесятъ чловѣкъ казаков кишинскихъ, чтоб никакова дѣла не имѣлъ а ни своего, что у него казаки побрали на них не искал; а мещане, которые не суть казаками, чтоб пану Пекулицькому дали по осмачке ржи, по осмине пшена, по осмине овса с чловѣка, а что они сказали скота не имали и у них его нѣтъ і в томъ ихъ свободныхъ чинили; а если б он, Пекулицький, тотъ скотъ у ково нибудь узналъ, і ему ево без всякого оправданья отдавать, а если б не хотѣли и того наказного хлѣба по приговору ему, Пекулицькому, тѣ подданные заплатить, тогда имѣютъ три чловѣка, котрым он, Пекулицький, повѣритъ, во всѣхъ мѣсто в томъ крестъ целовать, что они и того себѣ не имали, в кое время он, Пекулицький, похочетъ. А в послушани, занеже по милости Божии, покой сталь і всякимъ державцом панъ гетманъ грамоты владетельные подавал, наказываемъ, чтоб по сему приговору ему, вышеимянованному державцу, тѣ подданные всякое послушание отдавали, не чинячи бунтов и мятежей и своеволи. И для лучшиє вѣры и подлинности к сему приговору печать судейскую притиснули и руки подписали.

Матѣяш Онацкович, судья его королевские милости, рукою своею. Іван Гроденский, сотник Монастырскї рукою“. Лл. 346—348.

¹⁾ С. М. Іваницький-Василенко, *op. cit.*, 142.

²⁾ Проф. Ол. Грушевський, *op. cit.*, 123, 127.

³⁾ П. Тетеря з товаришами (серед яких був і Я. Пекулицький) під час свого посольства до Москви в серпні 1657 р. запевняли царський уряд, що вища старшина не володіє фактично маєтностями, які їй надав цар, ховає навіть і самі царські грамоти (Акты Ю. и З. Р., XI, 764—765); але в Пекулицького становище з маєтністю було зовсім особливе.

⁴⁾ Volumina legum, IV, 304—Nobilitacya Іakuba у Іana Pekulickich, Bazylego у Kiryła Iskrzyckich. Акты Ю. и З. Р., IV, 217.

⁵⁾ Сибірський Приказ, стовпець № 1636.

П. 1650, 3/III Універсал Б. Хмельницького (Московська копія).

„Списокъ зъ белорусского писма.

Богдан Хмельницький, гетман с войском его королевские милости запорожскимъ.

Приказываемъ тѣмъ писаниемъ нашимъ мещаномъ кишинскимъ, чтобъ есте пану Геляшеви Пекулицкому, яко державцу своему, всякое послушание и подданство, какъ передъ тѣмъ, такъ и ныне отдавали, і во всемъ пана своего противъ давного извѣчаю или урядника, отъ него посланого, слушали, никакихъ бунтовъ своевольствъ не чинили. Также і в писмѣ наказаномъ отъ пановъ судей войсковыхъ, на тоє справу отъ мене посаженныхъ и розосланныхъ чтобъ пану Геляшеви Пекулицкому довольно стало. А естли бы какие своевольники, разрушаючи покой, пана своего и слугу, посланого отъ него, не хотѣли слушати и сему листу нашему сопротивлялися, такихъ мы позволяемъ жестоко казнить, какъ бунтовниковъ и непослушниковъ, и когда за милостию Божиею покой достаточной стался, которой есть соймомъ поданный и права войску нашему запорожскому подтверждены. А казаки писмяные, которые тамъ обрящутся в той маєтности Кишинцахъ, чтобъ при вольностяхъ своихъ пребывали а до панскихъ пожитковъ і всякихъ виновныхъ не помышляли. Писанъ в Кіеве дня 3 мѣа марта 1650-го.

Богдан Хмельницький рукою власною.“ Лл. 344—345.

III. 1654, 16/XII. Царська грамота Пекулицкому (Чорнетка).

„Божиею милостию, мы великий государь, царь і великий князь Алексѣй Михайловичъ, всеа великия и малыя Росіи самодержецъ і многихъ государствъ государь и обладатель¹⁾. Пожаловали есмя нашего царского величества войска запорожского казака Якуба Пекулицкого, что бил онъ челомъ намъ, великому государю, нашему царскому величеству: в прошломъ де 1646 году заложилъ отцу ево Мартынъ Калиновской, гетманъ польный, маятность свою Кащинцы в осми тысячахъ золотыхъ; и ныне де онъ до тоѣ маятности, до своего добра і владѣнія приступити і владѣти за войною не можетъ. А на ту де маятность есть у него гетмана нашего Богдана Хмельницкого универсалъ или даная і судейские приговоры. І намъ бы, великому государю, нашему царскому величеству, пожаловати ево, велѣти ему на ту маятность дати нашу государскую жаловальную грамоту. І в посолскомъ приказе, передъ нашими царского величества приказными людьми, положилъ онъ, Яковъ, листъ гетмана нашего Богдана Хмельницкого и судей войска запорожского приговоры; а про закладную, по которой Мартынъ Калиновской тоѣ маятность отцу ево заложилъ, сказалъ, что та закладная у него згорѣла в Винице в первой годъ нынешние войны в приходъ под Вины у войска запорожского, тому осмой годъ. И мы, великий государь, царь і великий князь Алексѣй Михайловичъ, всеа великия и малыя Росіи самодержецъ і многихъ государствъ государь и обладатель, нашего царского величества войска запорожского казака Якова Пекулицкого пожаловали, велѣли ему тою закладною маятностью Кащинцами за тѣ деньги за восемь тысячъ золотыхъ владѣти съ нынешняго 163-го году пять лѣтъ, и доходы всякие с пашенныхъ людей, что напередъ сего бывало Калиновскому, имати опричь казаковъ; а до казаковъ, будетъ которые казаки живутъ тутъ же в Кащинцахъ, ему Якову ни в чемъ дѣла нѣтъ, и доходовъ и платежей на нихъ никакихъ отнюдь не спрашивать, и ничего у нихъ не имати. И по нашей государской милости, нашего царского величества войска запорожского казаку Якову Пекулицкому на Кащинцахъ на пашенныхъ и на всякихъ жилецкихъ людехъ, опричь казаковъ за свой, долгъ, за восемь тысячъ золотыхъ, денежные і всякие доходы, что бывало с нихъ какихъ доходовъ на Калиновского, имати съ нынешняго 163-го году пять лѣтъ; а крестьянъ ничѣмъ не избижати, и лишнихъ оброковъ сверхъ прежнего на крестьянхъ ничего не имати, и ничѣмъ ихъ не розгоняти, и обидъ имъ и насильствъ никакихъ не чинити. А крестьяномъ того мѣста Кащинцовъ в ту пять лѣтъ во всякихъ прямыхъ доходахъ ево, Якова, слушати, и оброки і всякие доходы ему платити во всемъ противъ прежнего, что они плачивали какихъ оброковъ или доходовъ напередъ сего Калиновскому. А будетъ в тѣхъ Кащинцахъ живутъ со крестьяны казаки, і казакомъ на своихъ дворехъ жити вольно; а Якову Пекулицкому до казаковъ ни в чемъ дѣла нѣтъ, и ничего ему на казакахъ не спрашивать, і казаковъ ничѣмъ не изгонять, і изъ мѣста ихъ не высылати а велѣти имъ на ихъ дворехъ жити (закреслено: „і пашнею і всякими угоды, хто чѣмъ ныне владѣетъ, владѣти“) по прежнему. А какъ пять лѣтъ минетъ, і ему Якову до тѣхъ Кащинцовъ і до крестьянъ і до всякихъ жилецкихъ людей ни в чемъ дѣла нѣтъ, і большыи того никакихъ доходовъ с Кащинцовъ не имати. Писанъ на нашемъ царского величества стану в городе Вязме. Лѣта отъ создания миру 7163-го мѣа декабря 16 дня“. Лл. 349—353

¹⁾ Спочатку вписано було повного титула („Московскій, Киевскій, Владимирскій“...) потімъ чомусь закреслено.—В. Е.